

Hoofdstuk 3

Van *underground* tot *mainstream*: de geschiedenis van het internet in Indonesië

In hoofdstuk 2 hebben we gezien dat Soekarno geprobeerd heeft om Indonesië vooral op ideologisch gebied te ontwikkelen. Soekarno besteedde minder aandacht aan de economische en technologische ontwikkeling van het land. Westerse technologie was verdacht want al snel een symbool van superioriteit en imperialisme. Liever machines uit Rusland en China.

Onder Soeharto werd westers kapitaal juist binnengelokt. Als consultant van Soeharto, vanaf 1978 minister van technologie, later vice-president en tenslotte na de val van Soeharto zelf nog even president, heeft de in Europa opgeleide [B.J. Habibie](#) een belangrijke rol gespeeld in het ontwikkelingsbeleid van Indonesië. Zijn idee was dat Indonesië arm zou blijven als het bleef vertrouwen op de export van ongeschoolde arbeid en grondstoffen. Door te investeren in hoogwaardige industrie zou Indonesië zich kunnen opwerken tot een ontwikkelde economie. Habibie stopte veel geld in grootschalige projecten zoals scheepvaart-, automobiel- en vliegtuigbouw. Ook ging veel geld naar prestigieuze hogescholen en universiteiten zoals de UI (*Universitas Indonesia*) en het ITB (*Institut Teknologi Bandung*). Habibie probeerde een geloofwaardig Indonesië op de wereldkaart te zetten, in de hoop op die manier buitenlandse investeerders aan te trekken.

In een [interview](#) uit 1995 met het dagblad *Republika* over de economische toekomst van Indonesië in de komende eeuw verwoordt Habibie een sterk besef van de achterliggende positie van het land in vergelijking met het westen. Wat Indonesië in zijn opinie mist is een goed ontwikkeld aanbod aan *human resources* ("*sumber daya manusia*"). Daarnaast is ook de infrastructuur van Indonesië onderontwikkeld en ontoereikend. Volgens Habibie begint de ontwikkeling van een land bij de technologische basis. Economie, sociale kwesties en cultuur volgen dan vanzelf wel. Ontwikkeling is niet uitsluitend een kwestie van geld, maar van het beschikken over de juiste technologische middelen. Het probleem is dat vrijwel alle hoogwaardige technologie uit de rijke en ontwikkelde landen komt. Technologie zal in de toekomst steeds belangrijker worden, net als de onderlinge afhankelijkheid van landen. Of Indonesië wil of niet, het zal de ontwikkelingen op wereldniveau moeten blijven volgen om geen verdere achterstand op te lopen.

*Habibienomics*¹ in het kort: Indonesië moet meedoen aan de wereldwijde *ratrace* om hoogwaardige technologie anders is het land voorgoed verloren. Deze strategie van Habibie is geen doorslaand succes geweest. Zo heeft bijvoorbeeld nog geen Indonesisch vliegtuig ooit voldaan aan internationale normen. Vliegtuigbouwer Merpati is inmiddels gesloten wegens

¹ Voormalig minister van economische zaken Kwik Kian Gie gebruikte deze term in een interview in 1993 met het dagblad *Kompas* (geciteerd in dit [artikel](#)) voor de ontwikkelingsstrategie van Habibie waarin economische vooruitgang afhangt van de ontwikkeling van *human resource* en het niveau van de technologie.

corruptieschandalen. Wel heeft deze technocratische instelling van Habibie gezorgd voor de overheidsgeleide ontwikkeling van het internet in Indonesië. Het Nieuwe Orde bewind zag de *information superhighway* als onderdeel van haar ontwikkelingsdroom. Het opzetten van internetdiensten via reeds bestaande lokale knooppunten (zoals postkantoren en universiteiten) werd een prestigieuze onderneming van de nationale overheid (Hill & Sen 1997: 69²).

het begin

Sinds de tweede helft van de jaren '80 hebben universiteiten in Indonesië geëxperimenteerd met computernetwerken. Door de hoge kosten is hiervan niet veel concreets terechtgekomen. Vanaf 1989 begint de overheid onder gezag van het Instituut voor de Analyse en Toepassing van Technologie (het **BPPT**) aan het ontwerp van het **IPTEKnet**, een informatienetwerk tussen verschillende overheidsinstellingen, onderzoeksinstituten en universiteiten³. Vanaf juni 1994 kunnen deze instellingen via het IPTEKnet ook toegang krijgen tot internet. Volgens *pak* ('vader' = meneer) Effendi, systeembeheerder van het BPPT, is dit netwerk opgericht

omdat Indonesië niet mag achterblijven bij het tijdperk van *globalisasi* waarin we nu eenmaal leven. In deze tijd van *globalisasi* is het internet een noodzakelijk medium voor integratie en eenwording. ... Kijk, vroeger was informatie in Indonesië gesloten (*tertutup*). Als er al informatie beschikbaar was, dan was het langzaam. In deze tijd echter is het denken over informatie onder het volk veranderd. Mensen beginnen steeds pragmatischer en kritischer te denken. Vroeger verliep alles via een bureaucratisch stappenplan. Nu is het informatietijdperk (*era informasi*) aangebroken. Er is democratie. Zaken moeten direct kunnen worden geregeld en meningen direct geuit kunnen worden. Dat is praktischer en ontwikkelder (*lebih berkembang*). Deze ontwikkeling is verbonden met het internet. Het internet geeft mensen de mogelijkheid om zélf informatie op te zoeken en een eigen mening te vormen⁴.

Ook het Ministerie van toerisme, post en telefonie (*deparpostel*) zet een eigen internet providerdienst op: WasantaraNet. Deze providerdienst is er vooral op gericht internettoegang te bieden in de meer rurale gebieden van het land. (Hill & Sen 1997). Via reeds bestaande lokale knooppunten zoals postkantoren kunnen mensen laagdrempelige toegang krijgen tot

² In hun artikel *Wiring the Warung to Global Gateways: The Internet in Indonesia* (1997) verkennen David Hill en Krishna Sen het gebruik en de mogelijkheden van het Internet in de eerste periode direct na de introductie. Zij deden hiervoor onderzoek in Yogyakarta.

³ IPTEK = *Ilmu Pengetahuan dan Teknologi*, is het wetenschap- en technologieprogramma dat door het Ministerie voor Onderzoek en Technologie (RISTEK = *Riset dan Teknologi*) uitgevoerd wordt. Habibie was van 1978 tot 1996 minister van dit departement. BPPT = *Badan Pengkajian dan Penerapan Teknologi*, oftewel het instituut voor de analyse en toepassing van technologie, staat onder RISTEK. Onder dit ministerie vallen onder andere ook het LIPI (instituut voor wetenschappelijk onderzoek), LAPAN (ruimtevaartonderzoek), BATAN (atoomonderzoek), Baku-Sultan (geografisch informatiesysteem), BPS (statistiek), alsmede enkele non-departementale instituten zoals het Dewan Riset Nasional.

Niet ieder departement is aangesloten via het RISTEKnet. Het departement van bosbouw bijvoorbeeld, waar Soeharto's boezemvriend Bob Hassan (onlangs veroordeeld wegens corruptie) nauw mee is verbonden vanwege zijn houtkapimperium, heeft toegang via de commerciële internetprovider CBN, die weer in handen is van een andere machtige (eveneens Chinese) Soeharto *cronie*: de Salim groep.

⁴ Uitspraak gedaan tijdens het [interview](#) in het Indonesisch dat ik met pak Effendi had 16 mei 2000.

het internet. Het grote postkantoor van Jakarta bij de *passar baroe* heeft een stuk of twintig kleurige computer *units* geplaatst, speciaal ontworpen voor kinderen, onder de slogan: *Kid-Net, cerdas & ceria* ('Kid-Net: ontwikkeld/pienter & stralend').

Naast het IPTEKnet en WasantaraNet beginnen ook commerciële ISP's (*internet service providers*) halverwege de jaren '90 met het ontwikkelen van internettoegang voor particulieren en bedrijven. Aanvankelijk is er veel verwarring over de verstrekking van licenties, zodat het een tijdje duurt voor deze commerciële providers hun diensten daadwerkelijk kunnen aanbieden. Niet duidelijk is welk overheidsorgaan verantwoordelijk is voor het beleid ten aanzien van dit nieuwe medium en aan welke voorwaarden internetproviders moeten voldoen voor het verkrijgen van een licentie. Deze kwestie komt voort uit de vraag tot welke soort media het internet gerekend moet worden. Is internet een *broadcast*-medium (informatie voor een massapubliek) zoals kranten, televisie en radio, of een *narrowcast*-medium (informatie van individu tot individu) zoals post en telefonie? Het Ministerie van Informatie *Deppen* (*Departemen Penerangan*⁵) is verantwoordelijk voor 'traditionele' zendmedia als radio en televisie. Het *Deparpostel* (*Departemen Parawisata, Pos dan Telpun*) gaat over post en telefonie. Het *Deppen* heeft de vrije verstrekking van informatie door de massamedia altijd sterk ingeperkt tijdens het Nieuwe Orde bewind. Radio, kranten en televisie zijn aangezet tot zelfcensuur onder het mom van 'verantwoording afleggen' (*bertanggungjawab*) aan het landsbelang (Hidayat 1999: 363). *Deppen* ziet in het internet een gevaar voor de normen en waarden van de Indonesische maatschappij omdat het medium onbeperkte toegang zal kunnen geven tot informatie uit de hele wereld. Internet is de handlanger van het verschijnsel globalisering en zal leiden tot buitenlandse culturele penetratie. Het *Deparpostel* daarentegen ziet in het fenomeen globalisering juist nieuwe mogelijkheden voor de toekomst van Indonesië op het gebied van economische ontwikkeling (Hill & Sen 1997: 78-82).

Het *Deparpostel* wordt uiteindelijk het verantwoordelijke ministerie voor internetaangelegenheden. **RADNET** gaat in mei 1995 uiteindelijk als eerste commerciële provider van start. Andere ISP's (*Internet Service Provider*) volgen snel. Eind 1995 zijn er 5 commerciële aanbieders, mei 1996 zijn het er 22, hoewel hiervan slechts vijftien daadwerkelijk serieuze diensten aanbieden (Hill & Sen 1997: 73). In mei 2000 noemt de IDNIC, het registratieorgaan voor Indonesische webdomeinen, [op deze site](#) een aantal van 68 ISP's⁶.

internet en reformasi

Al snel blijkt het internet een vrijplaats te zijn waar Indonesiërs zoeken naar informatie die de reguliere media niet kan publiceren. Op het internet kunnen zij meningen uiten die in kranten en op radio en televisie als subversief gelden.

Vanouds hebben studentenorganisaties een belangrijke rol gespeeld in de politieke geschiedenis van Indonesië. Studentenbewegingen zijn altijd betrokken geweest bij belangrijke politieke omwentelingen in het land. De samenwerking tussen het leger en studentenbewegingen heeft Soeharto in 1966 aan de macht geholpen en zijn bewind legitimiteit verschaft. Na de protesten tegen het regime in '77/'78 treft Soeharto maatregelen

⁵ *Departemen Penerangan* = (letterlijk:) Departement van uitzending.

⁶ In een [artikel](#) in de bijlage bij het weekblad Tempo van 12 maart 2000 genaamd *Digit@l: Menjelajah Dunia Internet: Dari Situs Politik Sampai 'E-Commerce'* ("Verkenning van de Internetwereld: van politieke sites tot e-commerce") wordt het aantal van 53 ISP's genoemd dat een principeakkoord zou hebben met het *Deparpostel*.

om studentenorganisaties in te perken. Iedere politieke activiteit op de campus werd verboden. Deze regels hebben effect. Pas tien jaar later beginnen studenten zich weer te roeren voor meer autonomie op de campus en voor zaken als de erkenning van mensenrechten en de rechten en belangen van het gewone volk (Aspinall 1995: 30-32). Een nieuwe opleving van radicaal activisme ontstaat. Voor deze ondergrondse studentenbewegingen komt het internet als geroepen. Annas Alamudi, voormalig studentenleider van de *KB-UI (Keluarga Besar Universitas Indonesia = grote familie van de Universiteit van Indonesië)*, vertelt over die periode ⁷:

Ik ben altijd al geïnteresseerd geweest in politiek en mensenrechten-issues. Ik herinner me het bloedbad van Santa Cruz ⁸. Ik begreep niets van de officiële berichten, zoals: "de mensen waren aan het demonstreren en opeens gooide iemand een granaat naar het leger." Of verklaringen als: "ze demonstreren voor onafhankelijkheid en daarom ondermijnen ze de nationale stabiliteit." Dat vond ik gewoon niet logisch. Mijn vader was journalist en ik vroeg hem: "wat gebeurt er nu echt?". Mijn vader nam telexen mee naar huis van AP, Reuters en AFP. "Hier, lees dit voor je eigen informatie, maar vertel het aan niemand", zei hij. Ik begon de overheid te wantrouwen.

Na het bloedbad bij het partijgebouw van de *PDI-P* ⁹ op 27 juli 1996 heb ik de gelofte afgelegd niet langer slechts waar te nemen, maar zelf deel te gaan nemen. Zo ben ik actief geworden in de studentenpolitiek. Ik studeerde rechten aan de *Universitas Indonesia* en sloot me aan bij de *KB-UI*. Onze eisen waren onder andere totale politieke hervormingen en de opvolging van Soeharto. Na de economische crisis eind 1997 raakten dingen in een stroomversnelling. Inmiddels begonnen ook de studenten de crisis te voelen in hun eigen portemonnee. We organiseerden demonstraties die steeds massaler bijgewoond werden.

Het internet was een medium om informatie te vinden die afweek van de overheidspropaganda die verspreid werd in de massamedia. Je begrijpt natuurlijk dat in die tijd de massamedia streng gecontroleerd werden door de overheid. Als je alternatieve informatie zocht kon je je abonneren op alternatieve blaadjes als *Suara Independent* ['onafhankelijke stem'], opgezet door de *AJI* ['verenigde onafhankelijke journalisten'] of een nieuwsletter van een *NGO* genaamd *PIJAR*. Of je kon het internet op. Er waren genoeg onafhankelijke groeperingen die berichtten over Indonesië als je de middelen en de wil had om ze te zoeken.

Aanvankelijk was het internet gewoon iets... iets *hightech* dat ik wilde hebben. Uit pure nieuwsgierigheid! Ik begon met het zoeken naar informatie over... van alles eigenlijk, gewoon om mijn nieuwsgierigheid te bevredigen. Het was pas later, toen ik meer begreep van het internet en e-mail en van encryptietechnieken, dat ik het internet ging gebruiken voor politieke doeleinden.

⁷ De hiernavolgende passages zijn vrije vertalingen van het [interview](#) in het Engels dat ik had met Annas in de nacht van 5 op 6 mei 2000.

⁸ Bloedbad van Santa Cruz: demonstratie in Oost-Timor die uitliep op een slachtpartij door het leger onder de demonstranten.

⁹ *Partai Demokrasi Indonesia-Perjuangan* (Strijdende PDI). De PDI, met Soekarno's dochter Megawati Soekarnoputri als charismatisch icoon, was één van de twee oppositiepartijen die voor de vorm onder Soeharto werd toegelaten. Na een partijcongres in Sumatra waarbij onder druk van het Soeharto-regime een marionet tot nieuwe leider werd verkozen, splitste de PDI-P zich af. Deze doorn in het oog van Soeharto werd steeds feller in haar kritiek op het bewind, totdat "Soeharto-sympathisanten" (andere lezing: het leger) het partijgebouw in 1996 bestormden en afbrandden.

Wij politieke activisten gebruikten vooral e-mail om contacten te onderhouden. Tussen onszelf onderling, maar ook met studentenorganisaties uit andere steden waarmee we tijdens een speciale reis door Java contacten gelegd hadden. We waren in die tijd hartstikke paranoïde over alles, dus gebruikten we encryptietechnieken zoals *PGP*¹⁰. Onze vrienden uit Bandung die aan de ITB¹¹ studeerden wisten daar al veel vanaf. Natuurlijk had lang niet iedereen e-mail in die tijd. Uitsluitend de midden- en bovenklasse. Maar in iedere studentenorganisatie waren er altijd wel drie of vier met toegang tot het internet, zoals ik dus. Wij mailden elkaar, verspreidden informatie en lieten dat weer aan de rest weten.

Rond de tijd dat *Detik*¹² online ging, kregen meer en meer mensen toegang tot internet, vooral in de grote steden. Mailings werden uitgeprint, gefotokopieerd en verder verspreid onder vrienden. Ikzelf denk dat niet het internet maar vooral de uitgeprinte en verspreide mailings de belangrijkste bijdrage hebben geleverd aan het vormen van meningen, al zijn die mailings natuurlijk afkomstig van het internet.

Verder merkte ik dat je de opinie van mensen kon beïnvloeden middels *IRC*¹³. In de begintagen van de beweging, in '96/'97, was ik al *channel operator* van de twee grootste Indonesische kanalen op EFnet: *channel Jakarta* en *channel Indonesia*. Eén of twee dagen voor een demonstratie zette ik als onderwerp: "demonstratie daar-en-daar, wees erbij!". Het bleek dan dat de discussies op het kanaal vaak gingen over politieke kwesties. Die discussies konden soms erg verhit zijn, maar naar mijn mening was dat zeer verlichtend ("*enlightning*")!

Een van de meest geraadpleegde informatiebronnen is de mailinglist [apakabar](#). Opgericht en beheerd door de Amerikaan John MacDougall groeit deze mailinglist uit tot hét forum voor vrije nieuwsverstrekking en meningen omtrent politieke kwesties in Indonesië. Aanvankelijk zijn dat vooral dissidente meningen gericht tegen het *Orde Baru* regime. Nadat verschillende bekende kranten en tijdschriften aandacht besteden aan het fenomeen *apakabar* veranderen de ingezonden stukken van toon en inhoud. Annas:

Voordat het internet echt populair werd in Indonesië was *apakabar* behoorlijk accuraat. Je kon geloven wat je las in *apakabar*. Maar zodra meer en meer mensen gebruik begonnen te maken van het internet, kreeg je meer opinie en minder feiten. Mensen publiceerden bijvoorbeeld claims over de rijkdommen die

¹⁰ *PGP* = *Pretty Good Privacy*. Zeer solide encryptietechnologie, waarbij de gebruiker een voor iedereen toegankelijke *public key* en een strikt persoonlijke *private key* aanmaakt. Iemand die een bepaald persoon een bericht wil sturen, moet in een openbaar archief op het Web de *public key* van de geadresseerde zoeken en daarmee het bericht coderen. De ontvanger gebruikt zijn *private key* om het bericht te decoderen. Uitsluitend met die *private key* kan het bericht weer ontcijferd worden. Daarom wordt deze techniek ook wel asymmetrische encryptie genoemd.

¹¹ *ITB* = *Institut Teknologi Bandung*. Prestigieus technisch opleidings- en onderzoeksinstituut in West-Java. Reeds opgericht onder Nederlands koloniaal gezag, later het paradepaardje van Habibie.

¹² In 1994 verbood Soeharto drie tijdschriften: *Detik*, *Tempo* en *Editor*. *Detik* is vervolgens online gegaan in juli 1998. Zie verderop.

¹³ *IRC* = *Internet Relay Chat*, oftewel *chatten*. Deze techniek maakt het mogelijk om in *real time*, dat wil zeggen gelijktijdig, in contact te staan met één of meerdere mensen via het internet. Net zoals je 'in het echt' ook met iemand afspreekt in een bepaalde stad op een specifieke plek, zo heb je bij IRC ook bepaalde *servers* en daarbinnen weer bepaalde *channels*. Het bijzondere aan deze 'virtuele' manier van ontmoeten is dat iedereen zijn eigen plekje, d.w.z. zijn eigen *channel* kan beginnen en beheren (dan ben je *channel operator*).

Soeharto vergaard had zonder bronnen te vermelden. Of over de vermeende betrokkenheid van de Communistische Partij in de coup van 1965. De informatie die verspreid werd op internet kreeg steeds vaker het karakter van roddels en claims die nergens op gebaseerd waren.

Steeds meer mensen krijgen toegang tot het internet. De meningen en ideeën worden diverser. Er beginnen verschillende groepen van internetgebruikers te ontstaan. Het internet gaat steeds meer lijken op een dwarsdoorsnede van de Indonesische samenleving. Die samenleving zit vol spanningen. Verschillende groepen, verdeeld op basis van etniciteit, religie, ras en (politieke) klikjesvorming (afgekort als SARA= *suku, agama, ras, antargolongan*), voeren een voortdurende strijd met elkaar. Daarbij draait het om de vraag: wie en wat is echt Indonesisch? Het zijn aanspraken op authenticiteit. Verschillende partijen proberen elkaar buiten de 'normale' maatschappij te plaatsen met retoriek als: die radicale politieke hervormers zijn slechts een extremistische minderheid; moslims zijn een stel religieuze fanatici; christenen zijn heidenen met hun geïmporteerde Europese religie; Chinezen pikken onze beste banen in, ze gaan alleen maar met hun eigen soort om en zuigen de Indonesiërs uit; Javanen domineren de andere bevolkingsgroepen en ze denken veel te standenbewust; Bataks zijn lomp en boers, Molukkers zijn onbeheerd en heetgebakerd, die zwarte Papua's zijn helemaal primitief¹⁴. In dit soort retoriek zit de boodschap verscholen dat, gemeten op de ladder van ontwikkeling, de andere groepen niet van deze tijd zijn maar qua ontwikkeling en beschaving achterliggen bij de groep waartoe iemand zelf behoort. Iedere groep heeft zo zijn eigen visie op de vraag hoe vooruitgang gedefinieerd dient te worden.

Ook *online* voeren verschillende groepen een 'informatieoorlog' met elkaar voor hun versie van De Waarheid. Het internet wordt een soort virtueel politiek slagveld. Veelzeggend voor de onderliggende grotere kwesties is de wijze waarop details verteld worden. Een voorbeeld is de [mailing](#)¹⁵ die een zekere Frangkie van de *Moslem Brotherhood Association* naar *apakabar* heeft gestuurd op 28 september 1999 onder de titel "Opgepast voor de bewegingen van minderheidsgroepen". De schrijver begint met de waarneming dat er veel slachtoffers gevallen zijn en schade ontstaan is door alle onlusten. Hij stelt de vraag "wat is er nu eigenlijk echt gebeurd?" (*Apa yang sesungguhnya terjadi*) en steekt een beschuldigende vinger uit naar de hoek van de hervormers. De oppositie tegen Habibie is slechts een extremistische minderheid die zich kenmerkt door secularisme en "Islamophobia". Het zijn vooral Christenen en hun manier van protesteren is helemaal niet democratisch maar anarchistisch. De meerderheid der studenten is juist Moslim en steunt de officiële weg naar hervormingen. Zij zijn "de pure studenten" (*itulah mahasiswa Indonesia yang murni*). Bepaalde media steunen de radicale studenten in hun brutale acties. De media scheppen een beeld waarin de oppositie getiranniseerd zou worden door de bestaande orde.

... Maar in werkelijkheid is het juist de als zeer links bekendstaande student van *Forkot*¹⁶ genaamd Annas Alamudi die opzettelijk en op brute wijze met zijn

¹⁴ Vaak heb ik dit soort opmerkingen te horen gekregen, op fluisterton maar ook openlijk. Het lijkt alsof men voorzichtiger omgaat met religieuze verschillen dan met etnische en raciale verschillen. Indonesiërs zijn behoorlijk uitgesproken in hun voorkeur voor een lichte huidskleur en hun weerszin tegen zwart. Openlijke verwijzingen naar Papoea's middels apengeluiden en holbewonermimiek wordt in allerlei kringen zeer komisch bevonden (dit was de favoriete act van één van mijn huisgenoten die lid was van de links-radicalen studentenbeweging Forkot en Che Guevarra als idool had...). Met het onderwerp 'andere religie' moet je evenwel oppassen. Stemmen zakken dan een paar decibel.

¹⁵ Deze mailing is een ingekorte versie van de door deze Frangkie beheerde website: [pagina 1](#) & [pagina 2](#).

¹⁶ In de studentenpolitiek heb je officiële organisaties, zoals de studentensenenaten, en de onofficiële bewegingen.

eigen rode VW Safari door de barricades van het legerapparaat brak, waarmee hij slachtoffers maakte onder zowel het *aparats* als onder journalisten. Toch draaiden de massamedia, die in het bezit zijn van minderheidsgroepen, de feiten om, zodat het leek alsof juist die Forkot-student het slachtoffer is geworden.

Annas zelf vertelt over het voorval:

Na de val van Soeharto bleven we demonstreren tegen de dubbelrol van het leger én tegen de speciale zitting van het Volkscongres. We wisten dat Habibie dan zou worden verkozen als legitieme opvolger van Soeharto. Op 11 november 1998 marcheerden we naar het parlamentsgebouw. Ik zou onderhandelen. Ik reed naar voren in mijn auto, maar opeens begonnen de soldaten in te slaan op de studenten die op een motorfiets reden. De soldaten kwamen ook op mij af om me te slaan. Ik probeerde te ontsnappen, stapte op het gaspedaal en trok mijn stuur naar rechts. Volgens officiële cijfers waren er negen soldaten overreden, hoewel vrienden van mij in het legerhospitaal zeiden dat er eigenlijk maar twee soldaten waren met verwondingen.

Ik weet het nog goed. Het voorval speelde op een woensdag. Op vrijdag werd er een keurig uitgeprinte nieuwsbrief rondgedeeld aan de mensen die kwamen bidden in de Al-Azar moskee waarin men claimde dat ik lid was van Forkot en een Christen met linkse sympathieën. Mijn vrienden graptten dat alles wat ze beweerden fout was, omdat ik geen lid was van Forkot, geen Christen, en links bèn, niet slechts links geneigd...

In de studentenpolitiek heb je altijd twee groepen. We noemen ze de Roden en de Groenen. De Groenen zijn de Moslims en ondermijnen datgene wat de Roden doen. Ik hoorde bij de Roden. De Groenen zeggen dat wij seculier zijn of zelfs grenzend aan atheïsme. Ze verspreidden bijvoorbeeld persberichten dat de meisjes bij de demonstraties geen hoofddoekjes droegen maar minirokjes, of zoiets, en dat er een groep "revolutionair uitziende studenten" aan het hoofd stond, *whatever that means...*

Naar mijn mening is de Islam één van de meest tolerante religies die er bestaan. De echte Islam ("*true Islam*") is humanistisch. De zogeheten linkse Islam zag dat ook en sloot zich aan bij ons. De conservatieve moslims echter proberen religie te introduceren in de politiek. De Islam wordt de laatste tijd gebruikt om sentimenten te mobiliseren tegen de huidige regering. Zo riepen ze op aan Moslims voor de verkiezingen: "stem niet op seculiere partijen, want secularisme leidt tot communisme"... Religie wordt, om zo maar te zeggen, verkracht in Indonesië.

internet en vrijheid van informatie

Via het internet kunnen lokale gebeurtenissen direct globaal worden zonder tussenkomst van de controlerende nationale staat. Ooggetuigenverslagen van misstanden en protesten kunnen direct de wereldpers bereiken. Onder de *Orde Baru* filterden de gecentraliseerde en

Naast de niet-officiële bewegingen die behoren tot één campus (zoals de *KB-UI*) bestaan er ook studentenbewegingen die niet speciaal verbonden zijn met één universiteit. Eén daarvan is het radicale platform voor reformatie *Forkot* (*Forum Kota* = Stadsforum of, volgens tegenstanders als deze Frangkie, *Forum Kommunis Total*). Het Forkot heeft veel aanhangers onder studenten van de *UKI* (*Universitas Kristen Indonesia*).

gecontroleerde kranten en televisie vrijwel alle persoonlijke ervaringen en meningen uit hun berichtgeving. Vanuit Jakarta werden lokale gebeurtenissen op afstandelijke en zakelijke toon verslagen. Het internet daarentegen geeft ruimte aan een rijk geschakeerd palet van ervaringen en opinies. Mensen kunnen een persoonlijke visie geven op gebeurtenissen in hun eigen omgeving. Zo krijgen zij een stem die gehoord kan worden door de hele wereld (Hill & Sen 1997: 84-87).

Het internet is de toegangspoort naar de buitenwereld. De wereld fungeert als waakhond wanneer er lokale misstanden plaatsvinden. Op 22 mei 1998 speelde een Indonesische mensenrechtenorganisatie via het internet aan collega's in Amerika en Europa het nieuws door dat het leger van plan was de vakbondsleider Mochtar Pakpahan op te pakken terwijl hij in een ziekenhuis lag. De Amerikaanse mensenrechtenorganisatie nam contact op met Capitol Hill, alwaar verschillende dagbladen het nieuws oppikten en een brief schreven aan Madeline Albright. Binnen korte tijd stuurde de Amerikaanse ambassadeur in Jakarta een afgezant naar het ziekenhuis om Pakpahan te ondersteunen. Deze gezant was er vervolgens getuige van hoe Pakpahan uit het ziekenhuis werd gehaald door militairen¹⁷.

Omgekeerd, via het internet wordt ook het globale direct lokaal. De berichtgeving en opinie in de wereldwijde media over de situatie in Indonesië komt via het internet weer terug ter plaatse en geeft de lokale en nationale gebeurtenissen een enorm gewicht. De meerderheid der internationale media portretteert de studentenbewegingen als nobele voorvechters van vrijheid en democratie tegenover het brute regime van dictator Soeharto. Het besef onder activisten dat de rest van de wereld hun verrichtingen nauwlettend en vol verwachting volgt, vormt een grote steun en legitimatie voor hun acties. Zij zijn bezig wereldnieuws te maken. Niet alleen sturen ze het land de richting op van democratie en vrijheid, ze schrijven tevens de koppen van de internationale pers, spelen de hoofdrol in nieuwsreportages van grote televisiestations en vullen de websites van alle belangrijke media over hele wereld (zie ook Hidayat 1999: 358).

Op websites opgericht als discussieplatform voor activisten verschijnen *postings* met steunbetuigingen van mensen uit allerlei landen. Bekijk dit [guestbook](#) op een site genaamd [Indoprotest](#). De *postings* zijn deels in het Engels, deels in het Indonesisch. Ze zijn onder andere geplaatst door Indonesiërs zelf (waaronder veel oorspronkelijke Chinezen), maar ook door Nederlandse studenten, een Maleisiër, een Amerikaanse Vietnamveteraan en een Deense politieke studentenorganisatie. Bij het lezen van deze gepassioneerde aanmoedigingen begrijp je welke morele steun dit heeft betekend voor de *reformasi*-beweging. Niet alleen komen de steunbetuigingen van over de gehele wereld, ook spreekt er uit de meeste *postings* een nauwe betrokkenheid bij de gebeurtenissen. Op een enkele dissonante toon na (in het vijfde stukje van onderen vloekt een Chinese anti-islamitische organisatie er uiterst haatdragend op los) respecteren de participanten op dit prikbord elkaars meningen.

Hoe reageert de nationale overheid op deze virtuele rebellie? De gevestigde orde lijkt op een gegeven moment te beseffen dat de tegenaanval de beste verdediging is. Het ministerie van defensie en veiligheid (*HANKAM*) bouwt samen met de Indonesische strijdmacht (*ABRI*) het [HANKAM/ABRI](#)net. Volgens het officiële statement wil het ministerie met deze website de onjuiste berichtgeving over Indonesië in het buitenland corrigeren. Commentatoren geloven echter dat medewerkers van het HANKAM/ABRInet stiekem bezig zijn met een tegenaanval op de dissidente informatieverstrekking via mailinglists als *apakabar* en dat zij degenen zijn

¹⁷ Bron: een [artikel](#) geschreven door de *marketing manager* van grote ISP CBNnet op de website van tijdschrift InfoKomputer met de titel "de rol van het internet in de Indonesische *reformasi*" (*peranan internet dalam reformasi Indonesia*).

die veel van het pro-regeringsmateriaal op de populaire mailinglists en bulletinboards plaatsen (Hill & Sen 1997: 81-82). Er zijn ook aanwijzingen dat er is geprobeerd om internetcommunicatie te saboteren met zogenaamde briefbommen¹⁸ en dat er gespioneerd is bij *providers*. Een professor van de Universitas Gadjah Mada in Yogyakarta die 'opruiende' artikelen van het internet heeft uitgeprint en verspreid is gearresteerd (ibid: 83). Annas vertelt:

We werden natuurlijk in de gaten gehouden. Vlak voor een grote demonstratie kwam het geregeld voor dat een *provider* plotseling uit de lucht was. Dan kon je niet meer inloggen. Tsja, je weet het niet..., *anybody's guess...*, het kan ook de onbetrouwbaarheid zijn geweest van de verbindingen...

Niettemin blijft het internet gevrijwaard van systematische censuur. Dat komt voor een deel doordat de regulering van het internet niet valt onder het strenge departement van informatie (*Deppen*) maar onder het wat vrijzinniger departement voor toerisme, post en telefonie (*Deparpostel*). Een andere reden is dat het vrij lastig is om het internet te censureren. Instanties die zich daarmee zouden willen bezighouden hebben nog te weinig kennis op dat gebied. De Indonesische overheid merkt simpelweg te laat dat het internet een bedreiging vormt voor de status-quo van het regime. Vervolgens kan de regering moeilijk op haar schreden terugkeren na alle gedane investeringen in het prestigieuze moderniseringsproject van de *information superhighway*, uit angst voor gezichtsverlies en verdere aantasting van de legitimiteit.

Standaardmedia daarentegen worden steeds verder beknot. Eind 1994 verbiedt Soeharto drie toonaangevende en kritische tijdschriften: Detik, Tempo en Editor. De strengere inperking van de reguliere media geeft de ontwikkeling van het internet juist een extra duw.

Managing editor van het blad *Detik* in die periode is Budiono Darsono¹⁹. Na het publicatieverbod begint Budiono zich te interesseren voor het medium internet. Samen met een collega-journalist richt hij het IT bedrijf [Agrakom](#) op dat onder andere internetdiensten verleent aan het dagblad Kompas en aan tijdschriften als InfoKomputer en InfoBank. De webpublicaties van deze media zijn aanvankelijk rechtstreekse kopieën van de gedrukte versie. Het concept dat Budiono voor ogen heeft is het brengen van "*breaking news*", nieuws dat voortdurend *geupdate* wordt. Volgens Budiono hebben mensen in deze tijd van veranderingen behoefte aan snelle en betrouwbare informatie, vooral op politiek gebied. Soeharto is inmiddels opgevolgd door Habibie wanneer [Detik.com](#) als eerste Indonesische nieuwssite gelanceerd wordt in juli 1998. Al zijn de reguliere media inmiddels vrij van censuur, zij kunnen niet snel genoeg inspringen op de meest actuele gebeurtenissen die in deze roerige periode plaatsvinden.

Aanvankelijk kost het Budiono erg veel moeite om geloofwaardig over te komen. Informatie op internet heeft voor veel mensen de status van "afval" (*sampah*) en "roddel" (*gossip*). Door consequent naar bronnen te verwijzen met exacte aanduiding van plaats en tijd begint het vertrouwen in de internetjournalistiek te stijgen, zeker wanneer Detik steeds vaker wordt geciteerd in andere media. De bezoekersaantallen van Detik.com groeien snel. In de eerste maand wordt de site 3000 keer per dag bekeken, in maart 1999 60.000, maart 2000

¹⁸ Het versturen van enorme hoeveelheden informatie waardoor de server als het ware overspoeld wordt en *crasht*.

¹⁹ De hiernavolgende passage is gebaseerd op het [interview](#) in het Indonesisch dat ik had met Budiono Darsono op 29/4/2000.

wordt Detik.com iedere dag 426.000 keer bekeken ²⁰. Detik is en blijft daarmee de drukst bezochte Indonesische website.

Volgens Budiono is de internetjournalistiek iets typisch Indonesisch. Nergens anders in de wereld bestaat er zo'n grote behoefte aan snelle en accurate informatie over politieke kwesties als hier. Een belangrijk verschil tussen het internet en de gedrukte media is het concept "*running news*". Reguliere media wegen de verschillende invalshoeken en gezichtspunten van het nieuws meestal tegen elkaar af in hetzelfde artikel. Berichten *online* daarentegen worden zo snel mogelijk geschreven en eventueel met een volgend bericht gebalanceerd of gecorrigeerd worden. Zo ontstaan er clusters van items rond één thema.

Tweeëndertig jaar lang zijn de media in Indonesië aan banden gelegd ²¹. Informatie is altijd 'afgesloten' (*tertutup*) geweest. Nooit hebben mensen via officiële kanalen kunnen lezen, horen of zien hoe de zaken nu echt in elkaar staken. Alle informatie die anders was dan de eenzijdige staatspropaganda verkreeg je via het roddelcircuit, van horen zeggen, of met gevaar voor lijf en leden uit illegale pamfletten. Zo is een grondig wantrouwen ontstaan ten opzichte van het nieuws, vooral wanneer het van officiële zijde afkomstig is. Het internet heeft informatie op grote schaal 'geopend' (*terbuka*). Juist vanwege de oorspronkelijke *underground*-status van het internet heeft het nieuws en de informatie die via dit medium verspreid wordt een onafhankelijk status, los van de gevestigde orde. Voor het eerst biedt een medium openlijk 'andere' informatie, een uiteenlopende verzameling van feiten en meningen uit verschillende hoeken. Voor het eerst is er diversiteit en discussie mogelijk.

Nieuwssites zoals [Detik.com](#), [Kompas CyberMedia](#) en [Tempo Interaktif](#) hebben de verstrekking van nieuws en informatie via het internet 'volwassen' gemaakt. Inmiddels heeft *online* informatie voor de meeste mensen een geloofwaardig en betrouwbaar karakter. Weliswaar staan kranten en tijdschriften hoger aangeschreven wat betreft accuratesse en nuance, toch is het internet een niet meer weg te denken informatiebron. In de reguliere media kom je geregeld verwijzingen tegen naar informatie *online*.

Daarnaast beschrijven de reguliere media het internet als een nieuwsitem zelf, als een fenomeen dat steeds zichtbaarder en belangrijker en vooral steeds meer onderdeel van het dagelijkse leven wordt. Het actualiteitentijdschrift Tempo (na het verbod door Soeharto opnieuw gestart in juli 1998) heeft een vaste rubriek *Komputer* waarin wereldnieuws op computergebied (zoals bijvoorbeeld het behalen van het 1 Gigahertz kloksnelheidsrecord) gepubliceerd wordt. Ook brengt Tempo regelmatig een speciale bijlage uit over de ontwikkelingen op het terrein van computers en internet onder de naam *digit@1* ²². In de weekendbijlage van het dagblad Kompas van 6 mei 2000 staat een [artikel](#) met de titel "*Masa depan ada di jaringan internet*" (de toekomst ligt bij de internetverbinding). De auteur geeft een overzicht van de ontwikkeling van het internet in Indonesië, van vrije nieuwsverstrekker tot *e-commerce*. "Al loopt Indonesië een paar jaar achter vergeleken bij andere landen, de gelegenheid die klaarligt (*peluang yang tersedia*) is groot voor het land met het op vier-na-grootste inwonertal", aldus de auteur. De conclusie luidt dat het internet een geheel nieuwe dimensie zal brengen, hoewel tot nu toe de ontwikkeling enigszins vertraagd is door de

²⁰ Bron: bedrijfsprofiel van Detik.com, gekregen van Budiono Darsono. Deze cijfers worden afgeleid uit de unieke IP adressen van de bezoekers, waarbij men ervan uitgaat dat 5 personen één IP adres delen. Zo kan berekend worden dat per dag meer dan 200.000 gebruikers verbinding maken met Detik.com.

²¹ Ook onder Soeharto's voorganger Soekarno waren de media niet volledig vrij. Vanaf de jaren '60 verbood Soekarno alle media die niet in overeenstemming waren met zijn *nasakom*-ideologie, de samenwerking tussen nationalisten, religieuzen en communisten.

²² Deze bijlage is bijvoorbeeld te vinden in Tempo *edisi* 6-12 maret 2000 en in Tempo *edisi* 3-9 april 2000.

economische malaise in de Aziatische landen. Wanneer de moeilijkheden kunnen worden overwonnen zal de toekomst aan het internet zijn ²³. De stelligheid waarmee in dit artikel beweerd wordt dat het internet veranderingen zal brengen, zonder echter duidelijk aan te geven hoe en wat die veranderingen precies zullen zijn, is typerend voor de opgewonden stemming over de toekomstmogelijkheden van de nieuwe technologie. Verder zorgt dit soort aandacht in de reguliere media ervoor dat het publiek kennismaakt met het fenomeen internet. De toonzetting van dergelijke berichten draagt bij aan het gevoel onder veel mensen dat ze er nu toch wel snel bij moet zijn of anders het gevaar lopen voorgoed 'achter te blijven in de tijd' (*tertinggal jaman, terbelakang*).

internet wordt *mainstream*

Mijn oorspronkelijke onderzoeksvraag was: welke bijdrage heeft het internet geleverd in het proces van politieke *reformasi*? Weliswaar is de focus in de loop van het onderzoek verschoven naar de recentere hype rond *e-commerce*, toch blijft deze eerdere vraag van belang. En wel omdat de introductie van het internet in Indonesië doorwerkt in het *image* van nu. Het internet verschijnt onder een dictatoriaal regime dat al 30 jaar aan de macht is geweest. Al snel wordt het internet een platform voor dissidente meningen. Niet eerder is het bewind op deze schaal en met zulk gemak bekritiseerd. Twee jaar later is het regime gevallen. Toeval? Een direct verband? Het antwoord, als dat al bestaat, is minder belangrijk dan de vraag zelf. De opkomst van het internet loopt parallel aan de maatschappelijke revolutie die plaatsvindt. In deze periode valt de Soeharto-clan, het nieuwe millennium begint, er is ongekende vrijheid van meningsuiting, universele mensenrechten komen op de politieke agenda, er is democratie, economische markten openen zich voor wereldhandel, over de hele wereld verspreid zich de *hype* rond informatietechnologie, *new economy* en *e-commerce*. Het internet en het Indonesië van de *reformasi* zijn met elkaar verbonden als een pasgeboren Siamese tweeling. Eerst heeft het internet meegeholpen met het opzijzetten van het *Orde Baru* regime. Nu zal het internet helpen met de wederopbouw en ontwikkeling van het land. *Mailinglists*, prikborden en nieuwsgroepen op het internet bewaken de vrijheid van informatie en meningsuiting. Recente ontwikkelingen op het internet zoals *portals* en *e-commerce* vervullen andere functies. *Portals* fungeren als platform voor individuele expressie en zijn broedplaatsen voor *online* gemeenschappen. *E-commerce* is een nieuw medium om zaken te doen en belooft grote economische voorspoed.

portals

Detik.com is begonnen met twee redacteurs. Inmiddels werken er 56 mensen. Detik.com haalt zijn omzet volledig uit reclame-inkomsten, zo'n 200 miljoen *rupiah* per maand, ongeveer 60.000 gulden ²⁴. Een grote investeerder uit Hongkong, Tech Pacific, heeft begin 2000 een aanzienlijk aandeel in Detik gekocht ²⁵. Met behulp van deze financiële impuls

²³ Walaupun pasaran bisnis internet di Indonesia tertinggal 2-3 tahun dibanding pasaran AS dan setahun tertinggal dengan Singapura dan Hongkong di mana infrastruktur di negara-negara ini dan masyarakat *online* berkembang dengan pesat, peluang yang tersedia masih tetap besar mengingat Indonesia adalah negara dengan penduduk terbesar keempat di dunia. Internet akan memberikan dimensi yang baru sama sekali, walaupun sekarang ini masih banyak negara di Asia termasuk di Indonesia terhambat dalam mengembangkan dan memanfaatkan peluang jaringan internet karena krisis keuangan regional dan kesulitan ekonomi di dalam negeri masing-masing. Kalau simpul kesulitan ini bisa diatasi, maka masa depan adalah internet, mulai dari *e-enterprise*, *e-commerce*, *e-banking*, dan lainnya. (Kompas 6/5/2000 p.22).

²⁴ Bron: *Indonesian Business* april 2000 p.18.

²⁵ Volgens een artikel in (Kompas 6/5/2000 p. 22) is George Soros deeleigenaar van *venture capitalist*

verschuift Detik.com de aandacht van (politiek) nieuws naar een bredere functie als *portal*. Een *portal* is als het ware een overzichtelijke 'hal' waar je het Web binnenkomt en waarvanuit je verder kunt naar andere ruimtes. De bedoeling van een *portal* is dat bezoekers als eerste op deze pagina inloggen en daar blijven om zo lang mogelijk aan de *adbanners* (reclamebalken) te worden blootgesteld. Portals als Detik bieden derhalve naast het standaard aanbod aan nieuws en artikelen ook extra services, zoals webmail, *chatting* en discussieruimtes.

In het jaar 2000 verschijnen ineens veel nieuwe Indonesisch-talige websites die zich *portal* noemen: [Astaga.com](#), [Satunet.com](#), [Boleh.net](#), [Natnit.net](#), [Kopitime.com](#), [Ojolali.com](#) en vele andere. Dit zijn in de meeste gevallen geen kleine hobbyisten zoals Detik aanvankelijk begonnen is. Een aantal van deze sites is met buitenlands geld gefinancierd. De eigenaar van Astaga!com bijvoorbeeld is Batavia Investment Corporation, een *venture capitalist* ('durfkapitalist') die een startbedrag van \$ 7,5 miljoen in Astaga!com heeft gestoken²⁶. Eén van de twee CEO's van Astaga is een Amerikaan. Hoofdaandeelhouders zijn Zurich Insurance, Reuters Foundation en The Bank of America²⁷. Astaga!com staat officieel te boek als een bedrijf uit Mauritius om belastingtechnische redenen.

De nieuwe websites brengen, in navolging van Detik.com, vrijwel allemaal nieuws en actualiteiten. Daarnaast bieden ze aanvullende diensten zoals gratis e-mail, chatruimte en discussieforums. Ook besteden ze veel aandacht aan vrije tijd en ontspanning (*hiburan*). Al deze sites proberen de bezoeker meer te geven dan uitsluitend actueel nieuws. De bezoeker moet hier alles kunnen vinden wat hem of haar interesseert. Een [advertentie](#) van Kopitime.com bijvoorbeeld in het tijdschrift Tempo probeert de bezoeker te trekken met de slogan: "Zoek je iets? Wat je maar wilt, het is er". Vrijwel zonder uitzondering stellen deze nieuwe sites zich voor als dé onmisbare plek waar je alles kunt vinden. "Wij geven u meer!" zegt Satunet in een [krantenadvertentie](#).

De nieuwe sites zijn speciaal gericht op de Indonesische internetter. Bekende Indonesiërs schrijven columns of geven adviezen en je kunt er de laatste *gossip* over *selebri* vinden. Een [advertentie](#) van de Singaporese *search engine* [Catcha.co.id](#) bijvoorbeeld luidt: "Echt waar, alleen Catcha.co.id bezit de meeste informatie over Indonesië. Met meer dan 8000 adressen van Indonesische websites, en iedere dag worden het er meer, kunt u alles wat u maar zoekt in een ogenblik vinden. Voor u die meer wilt weten over Indonesië, klik maar!". De website KaféGaul.com profileert zich als trefpunt voor ontspanning met [slogans](#) als: "*Klik.have fun*" en "*All you can get, komunitas, hiburan, gaya hidup*" (gemeenschap, ontspanning en *lifestyle*). In het volgende hoofdstuk zal ik dieper ingaan op de *lifestyle* rond het internet en de vorming van gemeenschappen *online*.

de hype rond *e-commerce*

Nu websites als Detik.com zich tot *portal* hebben ontwikkeld is de volgende stap het bereiken van de grootheid van websites als Yahoo.com. Yahoo is begonnen door een paar jonge hobbyisten en is inmiddels miljoenen waard. Dit is de droom van veel Indonesische internetondernemers. *Ibu* ('moeder' = mevrouw) Riris, één van de oprichters van Satunet.com dat sinds november 1999 'in de lucht' is, vertelt²⁸:

Techpacific. Soros wordt nauw in de gaten gehouden door de Indonesische media (door sommige verguist) vanwege zijn vermeende rol als aanstichter van de Azië crisis. Hij wordt ook bewonderd vanwege zijn economische inzicht en durf.

²⁶ Bron: *Indonesian Business* april 2000 p.16. Later is er nog eens \$ 40 miljoen in Astaga!com gestoken, vertelt Annas. Naar verluidt bezit George Soros aandelen in de Batavia Investment Corporation.

²⁷ Dat heeft Annas te horen gekregen in zijn functie als internetjournalist voor Astaga!com.

²⁸ De volgende citaten zijn vrije vertalingen van het [interview](#) in het Indonesisch dat ik met *ibu* Riris had op 7 mei 2000.

Ik was vanaf het begin al geïnteresseerd in het internet. Ik vond het een communicatiemiddel met buitengewone mogelijkheden. In die tijd werkte ik bij Datacom Asia, een groot IT-bedrijf met veel verschillende afdelingen waar ik mijn ideeën niet snel kon uitvoeren. Vervolgens hebben wij investeerders gevonden, binnenlandse en buitenlandse, waardoor we onze dromen sneller konden uitvoeren.

Aanvankelijk moeten de nieuwe sites draaien op investeringen en reclamegelden. Hier zit evenwel niet het grote geld. Uiteindelijk hopen de nieuwe sites hun slag te slaan door een *IPO* te krijgen (*initial public offering*, een overnamesom), net zoals gratis webmail *provider* Hotmail bijvoorbeeld voor een enorm bedrag is overgenomen door Microsoft toen bleek dat het succesvol was. De nieuwe internetbedrijven adverteren daarom veel. Op straat en publieke plekken, in de traditionele media en opvallenderwijs ook bij elkaar op de website. Zo hopen ze bekendheid te krijgen, vaker bezocht te worden, een groter publiek aan zich te binden, daardoor meer reclamegelden te kunnen innen en derhalve steeds meer waard te worden voor een eventuele geïnteresseerde investeerder. Het aanbieden van gratis e-mail is een van die manieren waarop nieuwe sites een vaste gemeenschap aan zich proberen te binden.

Twee jaar na het instorten van de valutamarkt is de economische crisis nog altijd voelbaar. Het internet belooft herstel en voorspoed. Het internet zal Indonesië uit het diepe dal trekken en naar een betere toekomst leiden. Een analist van het tijdschrift InfoKomputer schrijft in april 1998:

Met het internet kunnen we de handel ontwikkelen, bijvoorbeeld door bedrijven "*Go International*" te laten gaan en de internationale markt te penetreren middels het concept "*Cyber-marketing*". Niet te vergeten, veel zaken kunnen via het internet verhandeld worden want het internet zal een "markt" voor ons worden. *Online shopping*, dat is de term. Aldus, te midden van deze crisis, kan het internet een nieuw werkterrein scheppen en een nieuwe arena voor handel. Dus waarom zouden we niet beginnen het internet zoveel mogelijk te gebruiken? Hopelijk kan het internet de hulpgodheid (*dewa penolong*) worden in deze economische crisis"²⁹

Het internet straalt een aura uit van onbegrensde mogelijkheden en rijkdom. Als je nú meegaat met de ontwikkelingen dan komen de gouden bergen vanzelf, zo luidt de lokroep van de nieuwe technologie. Ondernemen op het internet betekent flexibiliteit en individueel ondernemerschap, los van de bestaande orde en de gevestigde structuren. De Indonesische markt groeit snel en zit vol potentie. "Nu is misschien 0.2 procent van het totale inwonertal verbonden met het internet, maar *it's sure to grow*", zegt *ibu* Riris. Zij formuleert de belofte van *e-commerce* als volgt:

Iedereen wil eraan meedoen ("*masuk*" = lett.: binnengaan). En ik denk dat ze gelijk hebben. Als je het niet nu doet, als je niet nú meegaat met *e-commerce*... Hoewel in dit stadium de meesten misschien alleen maar willen weten hoe en wat? In de toekomst denk ik dat het dit soort *bisnis* zal zijn die zich gaat

²⁹ Bron: dit [online artikel](#) van InfoKomputer.

ontwikkelen. Je kunt niet langer afhankelijk zijn van zogenaamd 'traditionele' *bisnis*. De *old economy*, als ze wil overleven, moet zich verbinden met het internet.

Iedereen zal het internet nodig hebben, want alles gaat efficiënter met het internet. Mensen zullen efficiënter leren, mensen zullen efficiënter handel drijven, en natuurlijk communiceren mensen efficiënter via het internet.

Efficiëntie is een van de belangrijkste ideeën die mensen hebben over nieuwe technologie. Heru Indra Putra, oprichter van een groep genaamd [KBI-UT](#) die internetonderwijs wil bieden aan de Open Universiteit, meent:

E-commerce zal de *kebudayaan calon* ('cultuur van de tussenpersonen of *pushers*'), veranderen. Boeren en vissers hebben nooit van hun opbrengsten kunnen genieten omdat zij worden leeggezogen door *perantaran* (tussenpersonen). Met het internet zullen zij hun producten direct kunnen verkopen in plaats van eerst via tussenpersonen te gaan zoals nu. Het internet zal de ketenen verbreken en de oude cultuur (*budaya tua, pola lama*) opzijzetten voor een nieuwe cultuur. De nieuwe cultuur moet accepteren dat Indonesië deel uitmaakt van de wereldbevolking (*masyarakat dunia*)³⁰.

Naast grotere efficiëntie is ook de met het internet verbonden kosmopolitische en vooruitstrevende uitstraling een belangrijke aantrekkingskracht van *e-commerce*. In een artikel in de speciale [bijlage Digit@1](#) van het tijdschrift Tempo stellen de auteurs dat *e-commerce* niet alleen gaat om snel veel geld verdienen. Internet en *e-commerce* straalt ook prestige uit. Bedrijven die zich bezighouden met het internet zijn bij de tijd. Al is *e-commerce* misschien nog niet direct winstgevend, bedrijven die investeren in dit gebied zijn *pionir*. Zij verkennen de weg naar de toekomst. Die vooruitstrevendheid is goed voor hun *image*. De auteurs besluiten hun artikel met de *witz* dat dankzij *e-commerce* het obscure oost-Javaanse dorpje Njuwok in de toekomst zijn *tahu* direct kan verkopen aan New York.

Hoe is deze hype rond het internet en *e-commerce ontstaan*? Hoe wordt het verspreid? Een belangrijke rol spelen de talrijke analisten en commentatoren die zich profileren als autoriteit op het gebied van digitale technologie. Deze profeten van de *revolusi digital* verkondigen het aanbreken van een nieuwe tijd. Het grootste computertijdschrift van Indonesië, InfoKomputer, publiceert een reeks artikelen waarin de voordelen van *e-commerce* ter sprake komen. Enkele uitspraken:

"*E-business* lijkt het ideale *business* model te zijn van de toekomst"³¹.

"Zonder computer zal de concurrentiekracht van onze handel verlamd raken"³².

"Weldra zullen alle mensen verbinding hebben met het internet en zal vrijwel alle handel via dit nieuwe fenomeen verlopen. U zult zelfs de president kunnen kiezen via internet"³³.

³⁰ Dit gedeelte heb ik ontleend aan een [interview](#) in het Indonesisch met *pak* Heru op 1/5/2000. Hij is de oprichter van de [KBI-UT](#), de *kelompok belajar internet* (groep voor het leren van internet) aan de *Universitas Terbuka* (Open Universiteit).

³¹ Bron: [artikel](#) online van InfoKomputer.

³² Bron: [artikel](#) online van InfoKomputer.

³³ Bron: [artikel](#) online van InfoKomputer.

Vrijwel alle media besteden aandacht aan het fenomeen. De grote *business*-bladen publiceren een onophoudelijke stroom artikelen over handel via internet. Gedrukte media staan vol met advertenties voor web servers, cursussen, seminars. Deze advertenties dragen bij aan het opgewonden gevoel dat er revolutionaire ontwikkelingen gaande zijn. "Want to keep up with e-commerce?" luidt de *adbanner* in een [advertentie](#) van Detik.com. Een [advertentie](#) van economisch dagblad *Jurnal Indonesia* luidt: "concurreren op het gebied van e-commerce, wie is er klaar voor?". Er worden prestigieuze [seminars](#) georganiseerd over de mogelijkheden van e-commerce. Bekende internetondernemers zoals *pak* Budiono en *ibu* Riris komen hier praten. Ook de internetmedia zelf dragen bij aan de hype. Het dagblad Kompas heeft het bedrijf Kompas CyberMedia opgericht dat zich bezighoudt met e-commerce oplossingen. Op de website publiceren ze artikelen met titels als: "Waarom u e-commerce moet bedrijven" (*Kenapa anda harus ber-e-commerce*) of "E-commerce: de nieuwe manier van handel drijven op het internet" (*E-commerce: cara baru berbisnis di internet*)³⁴. Detik.com publiceert een [uitspraak](#) van de directeur van Intel Asia Martin Geh die zegt: "alle bedrijven zullen E-Business worden".

Overall beginnen woorden op te duiken met het voorvoegsel *E*-. Zo heb je naast e-commerce de woorden *e-business*, *e-trade*, *e-marketing*, *e-retail*, *e-solutions*. Een [wervingsadvertentie](#) voor personeel van een nieuwe onderneming in de "*e-Shop world*" richt zich tot de "*e-Generation*". In een [krantenadvertentie](#) formuleert een van de vele seminars over e-commerce de happening als "*The Biggest e-Exhibitions in Indonesia*".

In het eerste kwartaal van het jaar 2000 staat de Lippo-groep in de publieke belangstelling. Deze grote bank en verzekeraar wekt nogal wat beroering met de aankondiging plotseling van *core-business* te willen verschuiven naar e-commerce. De verzekeringstak Lippo Life wordt omgedoopt tot [Lippo e-Net](#), dat met een investering van 1 triljoen *rupiah* moet gaan fungeren als *investment holding company* in initiatieven op het gebied van e-commerce. Andere plannen die *Grup* Lippo aankondigt zijn het aanleggen van een breedbandnetwerk onder de naam [KabelVision](#) en het investeren in de oprichting van een *cybercity* in samenwerking met hogeschool [Pelita Harapan](#) ('lichtpuntje van hoop') die zich presenteert als *cybercampus*³⁵.

Er ontstaat een soort van schandaal over deze plotselinge koerswijziging van Lippo. Men gelooft dat het alleen maar een publiciteitsstunt is, bedoeld om de koers van de aandelen van Lippo op de *Bursa Efek Jakarta* op te drijven. Verschillende media publiceren commentaren die stellen dat Lippo een verzekering is en dat ook gewoon zal blijven³⁶. De beursautoriteiten eisen een uitleg van Lippo³⁷. "We moeten niet gaan zeuren als de schaarse poel aan hoog opgeleide Indonesiërs naar het buitenland vertrekt, maar meegaan met de ontwikkelingen en een goede infrastructuur bieden. Daarom hebben we Lippo e-Net opgericht.", is de strekking van een verklaring die Jonathan Parapak, voormalig hoofd-directeur van telecombedrijf Indosat en nu hoogste commissaris van Lippo-E-net geeft naar aanleiding van alle commotie³⁸. Hoe dan ook, de Lippo-affaire maakt aan het publiek duidelijk dat ook de grote bestaande bedrijven het internet zeer serieus nemen en beschouwen als een medium met een groot potentieel.

³⁴ [Artikel](#) "Waarom u e-commerce moet bedrijven"; [artikel](#) "E-commerce: de nieuwe manier van handel drijven op het internet".

³⁵ Bronnen: SWA 23 maret - 4 april 2000 p.28; Tempo Digit@l *edisi* 6-12 maret 2000 p. 77.

³⁶ Zie dit [bericht](#) op de website van *Bisnis Indonesia*.

³⁷ Zie dit [artikel](#) van *Tempo Interaktif*; tevens Kompas 16/5/2000 p.13.

³⁸ Voorpagina van Kompas 15/5/2000.

maar...

Veel geschreeuw, weinig wol. Zo zou je de hype rond *e-commerce* kunnen samenvatten. Niemand lijkt precies te weten hoe zakendoen via het internet nu eigenlijk ondernomen dient te worden. Concrete voorbeelden zijn er nauwelijks. Vrijwel ieder jubelverhaal over *e-commerce* teert op de schaarse praktijkvoorbeelden die er zijn. In een interview dat ik heb met pak Budiono van Detik.com noemt hij de hype rond *e-commerce* een "gelembung", een "bubble". "Er worden toekomstdromen verkocht. Wij zien het nog niet gebeuren op de korte termijn". Toch staat Budiono op het programma van tenminste drie seminars die de komende maand gehouden zullen worden over *e-commerce*.

Handel via internet van bedrijf tot bedrijf (*B to B*) lijkt kans van slagen te hebben volgens de meeste ondernemers en analisten. Verkoop van bedrijf naar klant (*B to C*) stuit op veel scepsis. Te weinig mensen hebben een creditcard. De beveiliging is nog onvoldoende. Bovenal: de Indonesische bevolking is veel te wantrouwig om dingen te kopen via het internet. 32 Jaar *Orde Baru* hebben de mensen achterdochtig gemaakt. Ook de duikeling van het technologiefonds Nasdaq in april 2000 tempert de euforie enigszins.

toch...

Ondanks deze dompers blijft het vertrouwen in de gouden toekomst van het internet voortbestaan. Of misschien juist wel dankzij alle tegenslagen. Hoe zwaarder het lijden, des te sterker het geloof. De crisis in de internetwereld is slechts het einde van het begin. Nu alle kinderziektes zijn overwonnen kan het medium zich pas echt serieus gaan ontwikkelen, lijkt de gedachte.

underground blijft

Overigens blijft er altijd een *underground* bestaan naast de *mainstream*. Over de hele wereld zijn *hackers* bezig de grondvesten van de 'bovengrondse' commerciële infrastructuur aan 'kritische veiligheidstests' te onderwerpen. Ook in Indonesië bestaat een *hackerscene*. Gedurende mijn verblijf was de website van de vereniging van Indonesische Internet Service Providers (*APJII*) op een dag gekraakt door een collectief dat zich *antihackerlink* noemt (dit is de [boodschap](#) die zij achterlieten). Dit zijn blijkbaar geen vriendjes van de jongens van [hackerlink](#), vermoedelijk omdat *hackerlink* zich heeft laten sponsoren door enkele commerciële sites ³⁹. Dat is een grote zonde in de ogen van sommige hardcore *hackers*.

Een ander soort *underground* is die van de religieuze haatsites. We zagen eerder al hoe Frangkie van de *Moslem Brotherhood Association* een actieve campagne voert tegen alles wat in zijn ogen riekt naar communisme en anti-islam. Ook de *PDI-P* (democratische volkspartij met Megawati Soekarnoputri aan het hoofd) moet het ontgelden op deze met yin & yangteken (Chinezen), hamer & sikkel (communisten) en slangen (Christenen) getooide [website](#) met de naam "het ontmaskeren van de smeergeldpraktijken van de boeven-PDI" (*membongkar praktek uang haram* [= onrein voor moslims] *PDI-Preman*).

Tenslotte is pornografie via het internet erg populair in Indonesië. Dat is althans mijn bevinding. Hill & Sen beweren in hun artikel *Wiring the Warung* (1997) precies het omgekeerde. Dit is vervolgens klakkeloos overgenomen in een artikel in *Tempo Digit@l*. Maar terloopse blikken op beeldschermen van burens in internetcafés en wat spieken in de *browsercache* van openbare computers leren wel anders. Ook kwamen mijn huisgenoten regelmatig met pornografische plaatjes aanzetten. Omdat vrijwel alle pornosites commercieel

³⁹ Zie dit [statement](#) (in het Indonesisch).

zijn kun je je natuurlijk afvragen in hoeverre porno *underground* is. In ieder geval behoort pornografie, illegaal in een land als Indonesië, niet tot de algemeen geaccepteerde *mainstream*.

de rol van de overheid

Ook de overheid bemoeit zich met het internet. Het plan [Nusantara-21](#), of *Telematika* (zie deze *MS Powerpoint presentatie* in het Indonesisch). Het is een samenwerkingsverband tussen de overheid, universiteiten en het bedrijfsleven met het doel om van Indonesië een informatiemaatschappij te maken ("*empower bangsa Indonesia menuju knowledge based society*"). Allerlei deskundigen doen mee, waaronder Onno Purbo van de Technische Hogeschool Bandung (ITB), Bobby Nazief van de Universitas Indonesia en Sanjaya, baas van ISP IndoNet en voorzitter van de vereniging van Indonesische Internetproviders (zie [deze site](#)). Deze drie heren hebben zich op uitnodiging van de voor internetzaken verantwoordelijke minister van post en telefonie opgeworpen als de publieke vertegenwoordigers van het medium internet. Zij zijn de drijvende kracht achter de beleidsvorming en regulatie van het medium (zie hun grotendeels Engelstalige *Powerpoint presentatie* over de toekomst die het internet zou moeten opgaan). Onder hun leiding zijn mailinglists opgericht (regulasi-internet@itb.ac.id en sysop-1@itb.ac.id) waar betrokken Indonesiërs kunnen bijdragen aan het debat over de (noodzaak tot) internetregulatie door de overheid. Op gezwollen toon stelt het Ministerie van onderzoek en technologie (*Ristek*) in een [publicatie](#) vol Engelse termen: "Het project Telematika vormt de reflectie en visie van het Indonesische volk bij het betreden van het nieuwe tijdperk, als een belangrijk onderdeel van een wereldwijde informatiemaatschappij die rechtvaardig en welvarend is"⁴⁰. Telematika moet net als Silicon Valley een broedplek zijn voor hoogwaardige technologie. De homepage van het [BPPT](#) meldt: "*you are entering the future...*". Andere projecten die de overheid ondersteunt zijn het eerder genoemde *Bali Camp* en een ander initiatief tot de oprichting van een "*science based city*" of "*techno-park*" in west-Java met de naam *Bandung Hightech Valley*⁴¹. *Habibienomics* lijkt niet volledig te zijn opgegeven.

Toch doet de overheid zelf weinig op het gebied van regulatie van het internet. Het zijn voornamelijk bedrijven en particulieren die het internet verder ontwikkelen. In haar officiële beleid legt de overheid namelijk meer nadruk op de ontwikkeling van "bescheiden technologieën" met concrete toepassingen (*teknologi yang sederhana, teknologi yang tepat guna*) op het gebied van landbouw en visserij. De ontwikkeling van *hightech* laat de overheid over aan de private sector. In de genoemde publicatie erkent het Ristek: "het volk vindt tot nu toe dat het BPPT vooral de geavanceerde technologie promoot die ver weg staat van het volk, zoals de vliegtuigindustrie"⁴².

cijfers

Er is weinig precieze informatie beschikbaar over het aantal internetgebruikers in Indonesië. Het magazine Tempo noemt een aantal van bijna 1,5 miljoen internetgebruikers (12 maart

⁴⁰ *Sistem informasi dan jaringan Nusantara-21 atau sekarang dikenal dengan nama Telematika merupakan refleksi dan visi bangsa Indonesia dalam memasuki era baru sebagai bagian yang penting dalam masyarakat informasi global yang adil dan makmur.*

⁴¹ Zie deze artikelen op IPTEKnet over [Bali Camp](#) en [Bandung Hightech Valley](#).

⁴² *Masyarakat sampai saat ini masih lebih banyak melihat BPPT hanya mengurus teknologi canggih yang tidak akrab dengan masyarakat, seperti mengurus pesawat terbang.*

2000, p. 83). Dit aantal is gebaseerd op een berekening waarbij ervan vanuit gegaan wordt dat vijf mensen gebruik maken van één internetaansluiting. Volgens de APJII (de Indonesische Vereniging van Internetproviders) zijn er minstens 300.000 aansluitingen. Ook *Indonesian Business* (april 2000, p.12-13) komt via deze berekening uit op 1,5 miljoen internetgebruikers. Volgens een artikel in Kompas (6 mei 2000, p.22) ligt het percentage internetgebruikers rond de 0,4 procent van het aantal inwoners (de auteur verwijst naar cijfers van *International Data Corporation*). Dat betekent volgens de auteur 2 miljoen gebruikers, maar dat lijkt mij een misrekening want Indonesië heeft ongeveer 200 miljoen inwoners. In ieder geval zijn de berekende aantallen voor begin 2000 een drastische stijging ten opzichte van het jaar 1999, waarin er 400.000 internetgebruikers waren.

Wie zijn eigenlijk de internetgebruikers in Indonesië? Het magazine Tempo heeft in een speciaal aan het internet gewijde bijlage een [enquête](#) gepubliceerd die gehouden is onder 425 respondenten in de drie grootste steden van Java. Verreweg het grootste gedeelte van de respondenten (92 %) is tussen de 18 en 30 jaar. De gebruikers van het internet behoren tot de hogere inkomensklasse. Ruim driekwart van hen verdient meer dan 700.000 *rupiah* per maand (ca. fl. 250, het loon van een gewone ambtenaar). Dertig procent verdient meer dan 1,5 miljoen *rupiah* per maand. De meeste mensen gebruiken het internet vooral voor e-mail en nieuws. Zij blijven 1 à 2 uur per dag *online*. Yahoo! is de absolute favoriet onder de websites: 47 % van de respondenten geeft aan het vaakst met Yahoo! verbinding te maken en 75 % antwoordt Yahoo! op de vraag welke *portal* zij het meest bezoeken. Hotmail is de meest gebruikte e-mail *provider*, gevolgd door Yahoo! De meest bezochte binnenlandse nieuwssites zijn Kompas, Detik.com en Jawa Pos.

warnet: publieke internettoegang

Een opvallende uitkomst van deze enquête is dat 62 % van de respondenten aangeeft meestal vanuit een *warnet* het internet op te gaan. *Warnet* staat voor *warung internet*, een 'internetwinkel' vergelijkbaar met een internetcafé. Het *warnet* is gebaseerd op het idee van de *wartel* (*warung telpon*). Indonesië is een land waar veel mensen geen eigen telefoonlijn hebben. Zij gaan dan naar een *wartel* ('belwinkel') om te bellen. In de tachtiger jaren heeft de Indonesische overheid veel geld gestoken in het opzetten van deze publieke telefoondiensten. Zelfs in de kleinste dorpjes kun je een *wartel* vinden. In de grote steden staan ze op iedere straathoek. Nu beginnen de *warnet* overal op te duiken. Zelfs al hebben mensen een telefoonlijn thuis, dan nog hebben ze vaak geen computer. Bovendien zijn de inschrijvingskosten bij een internetprovider vrij hoog. *Warnet* zijn goedkoop. Prijzen variëren tussen 2000 - 15000 *rupiah* per uur. 6000 *Rupiah* (ongeveer fl. 2,-) is het gemiddelde uurtarief.

Warnet heb je in allerlei soorten en stijlen. Een doorsnee *warnet* is het Q-Net. Gedurende mijn verblijf in Jakarta maakte ik vrijwel iedere dag een wandelingetje naar dit dichtbij mijn kosthuis gelegen *warnet*. Het Q-Net ligt ongeveer vijftig meter de wijk in vanaf de drukke straat Casablanca/Jl. Satrio, precies achter het gebouw van het World Trade Centre aan de Jl. Sudirman. Het is daarom niet verwonderlijk dat de meeste bezoekers kantoormensen zijn die tussen de middag of na het werk even komen internetten. Iedere ochtend om 11:00 komt Bing, de Chinese beheerder, op zijn brommertje aanrijden om de tent open te doen. 's Avonds om 23:00 vraagt hij je vriendelijk op te stappen, want dan wil hij afsluiten. Bing zag dat de internet business "*booming*" is. Aangezien hij zelf in deze buurt woont, wist hij dat er in deze wijk nog geen *warnet* bestond. Daarom is hij hier een *warnet* begonnen. De deuren openen in oktober 1999. De financiële eigenaar van Q-Net heeft een winkel in Mangga Dua (hét centrum in Jakarta voor elektronica) waar hij computers verkoopt

van het merk Quad, vandaar de letter Q. Om het Q-Net te promoten verspreidt Bing brochures bij de banken aan de Jl. Sudirman en bij winkels in de wijk. Vrijwel onmiddellijk is het druk, gemiddeld meer dan 60 mensen per dag. Binnen is het netjes en functioneel ingericht. Er staan 15 computerunits, van elkaar afgescheiden door schotjes. Er hangen geen posters aan de muren. Als je met z'n tweeën achter één computer wil zitten zijn er extra plastic krukjes. De prijs is gemiddeld: 6000 *rupiah* per uur (ongeveer fl. 2,-), er is *airconditioning*, de computers zijn redelijk snel (166 MHz), de verbinding voor Indonesische begrippen acceptabel (tegen de 2 KB/s) en stabiel.

Tijdens mijn verblijf wordt het merkbaar drukker in Q-Net. Op een gegeven moment zijn na werktijd soms alle computers bezet. Om ruimte te bieden aan 22 extra computers wordt de ruimte erachter verbouwd. Ook is Q-Net iets meer aan klantenservice gaan doen, want her en der in de wijk beginnen er concurrerende *warnet* omhoog te schieten. Als je 4 uur achter elkaar gebruik maakt van de computer krijg je een bonus CD met populaire (westerse) albums van dit moment in MP3-formaat. Wanneer de regen iets minder begint te worden eind april staat er ineens een grote ijskast met flesjes cola en *teh botol* (ijsthee) in de zaak. In de toekomst wil Bing misschien een kortingsysteem introduceren voor vaste klanten. De klanten zijn zoals gezegd de netjes geklede kantoorbeambten van het WTC. Veel overhemden, lederen agenda's en polshorloges. Opvallend veel vrouwen ook. Samen met de eettentjes die langs de straat staan is dit dé plek om tussen de middag te verpozen voor de *white collar worker*. Er is duidelijk een soort gemeenschapje aan het ontstaan rond het Q-Net. Een van de vaste bezoekers is Stanly. Vaak zit hij samen met vrienden en collega's op het kleine pleintje voor het Q-Net koffie te drinken, of binnen een beetje te surfen en te kletsen met bekenden.

De kelder van *tower B* van het luxe winkelcentrum Pasa Raya in Blok M is volledig gericht op *hightech*. Als je de roltrap naar beneden afgaat hoor je als eerste de schietgeluiden van computerspelletjes. Even later zie je dat de hele verdieping vol staat met computers, mobiele telefoons, computergames en organizers. Hier vind je een totaal ander soort *warnet*: het Millenia Net Café. Het heeft een open cafégedeelte met een stuk of vijftien tafeltjes, een bar en een klein podium. Achter het café ligt een gedeelte met computers. Links en rechts van de bar zijn ook nog computerunits geplaatst. In totaal zijn er 29 computers, inclusief de zeven spelcomputers buiten het café. Het licht uit de spotjes aan het plafond is gedempt. Op het podium staan een drumstel en contrabas klaar. Je kunt er sandwiches eten en *fruitshakes* drinken, tijdschriften en kranten lezen en naar muziek luisteren. Of je kunt direct achter één van de computers kruipen op een met kussens beklede gedesignde computer-*unit*. De uurprijs is 7500 *rupiah* (fl. 2,50). De mensen die er komen hebben duidelijk geld. Het zijn buitenlanders en jonge meisjes in trendy outfits met een mobiele telefoon tussen schouder en oor geklemd achter de computer.

Het café is halverwege 1999 opgericht, vertelt de manager van Millenia Net Café. De naam Millenia Net Café is gekozen om het nieuwe millennium te verwelkomen. Het is een verwijzing naar de moderne en geavanceerde technologie. Het café probeert het moderne met het traditionele te verenigen. Het café zelf is vrij traditioneel ingericht. De ruimte staat vol met verwijzingen naar Indonesië. Er staan Balinese beelden bij de ingang, een fonteintje klatert achterin het café temidden van de tropische planten. Ook het menu heeft veel Indonesische gerechten. En vaak staat er Indonesische muziek op met traditionele liedjes. De doelgroep is de "dynamische consument die dorstig is naar informatie en het volgen van de ontwikkelingen in tijd en technologie". Zo'n 80% van de bezoekers bestaat uit *expats*, zegt de manager, vooral Japanners, Koreanen en Taiwanese. Het concept is gericht op het aanbieden van verschillende diensten voor verschillende bezoekers. Voor de zakenman is er de "Virtual

Office" met een scanner, kleurenprinter en digitale camera. De "gamers" kunnen er de allerlaatste spellen spelen via het netwerk. Verder is er iedere zaterdag een live-band en kun je er gewoon lekker eten en drinken net als in een gewoon café. Iedere maand organiseert het Millenia Net Café een speciale *event*. Terugkerende *events* zijn de "Jakarta Network Games Competition" of de serie lezingen over het besturingssysteem Linux (onder de naam "Linux Gaul")⁴³.

Hoewel de meeste mensen er komen voor hun eigen dingen, zoals het checken van e-mail, chatten, informatie zoeken, enzovoorts, is het bezoek aan een *warnet* toch een sociale activiteit. Mensen komen in groepjes binnen, gaan bij elkaar zitten achter één computer, praten met elkaar over wat ze vinden op internet. Zij helpen iemand die nog niet zo goed weet wat hij of zij kan op het internet, introduceren het internet aan meegenomen vrienden en vriendinnen. Vaak ook gebeurt het dat je iemand in zijn of haar eentje achter de computer ziet lachen. De fysieke omgeving wordt op zo'n moment even vergeten. Mensen beleven hun sociale wereld op zo'n moment even in een andere plaats.

Warnet zijn interessante sociale plekken. Niet alleen in de lijfelijke setting van een *warnet* vindt sociale interactie plaats, het zijn ook 'poorten' tot een virtuele setting waar mensen interacteren, dingen ervaren en emoties hebben. Het *warnet* is de plek waar de echte wereld (*dunia nyata*) en de virtuele wereld (*dunia maya*) samenkomen en de scheidslijn tussen beiden af en toe flink lijkt te vervagen. Aan de ene kant is het *warnet* als fysieke plek een belangrijke verstreker van toegang tot het internet en een centrum voor de socialisatie van het medium. Aan de andere kant, wanneer mensen *online* zijn en hun sociale interactie zich in een zelfgekozen virtuele ruimte afspeelt, is het *warnet* juist een totaal onbelangrijke plaats, een non-lokaliteit die weggedacht dient te worden. Waar de *mall* het fel verlichte hoofdpodium vormt voor de opvoering van de consumptieve invulling van het begrip moderniteit, is het *warnet* de *backstage* setting voor de nieuwe informationele invulling van moderniteit.

In dit hoofdstuk heb ik besproken hoe het internet in Indonesië zich heeft ontwikkeld van 'bevrijder' van het *Orde Baru* regime tot 'aandruwer' van het nieuwe tijdperk. Het Nieuwe Orde bewind heeft met haar technologische toekomstidealen een belangrijke rol gespeeld in de totstandkoming van het internet in Indonesië. De 'sociale productie' van het internet is verbonden met de moderniseringsdroom van het regime. Het bewind heeft daarmee evenwel een Golem geschapen die zich uiteindelijk tegen zijn maker keert. In het eerste hoofdstuk hebben we gezien dat er sinds de oorsprong van netwerktechnologie een discours bestaat waarin het internet de verbeelding is van vrijheid, anti-establishment en individuele expressiemogelijkheid. Wellicht heeft het Nieuwe Orde bewind de potentie van dit wereldwijde discours onderschat om ook op lokaal niveau het gebruik en de perceptie van het internet te kleuren. De gebruikers van het internet zijn voornamelijk afkomstig uit de middenklasse die onder het Nieuwe Orde regime is ontstaan. Zij hebben zich het medium toegeëigend en een eigen functie en betekenis gegeven waarbij vrijheid van informatie en meningsuiting centraal staan. Voor deze groep is het internet een prima middel voor vooruitgang maar dan moet wel eerst afgerekend worden met de starre dictatoriale *Orde Baru* en zijn monopolie op informatie. Zo werd het internet allereerst een 'bevrijder' ("*teknologi pembebasan*": Hidayat 1999: 368) van de gevestigde orde alvorens het de rol als katalysator

⁴³ Bronnen: [interview](#) met de manager van Millenia Net Café op 8/5/2000 & het bedrijfsprofiel van Millenia Net Café.

van modernisering op zich kon nemen.

Het volgende hoofdstuk neemt een duik in de wereld van de Indonesische *cyberspace*. De nadruk zal liggen op de wijze waarop Indonesische internetgebruikers bijdragen aan de invulling van het begrip moderniteit. Centraal in het volgende hoofdstuk staat de vorming van *online*-gemeenschappen. Ik zal in dit hoofdstuk antwoord geven op de in hoofdstuk 1 gestelde vraag hoe de ontwikkeling van 'virtuele gemeenschappen' op het internet bijdraagt aan het project van vooruitgang en moderniteit in het Indonesië van na de *reformasi*.